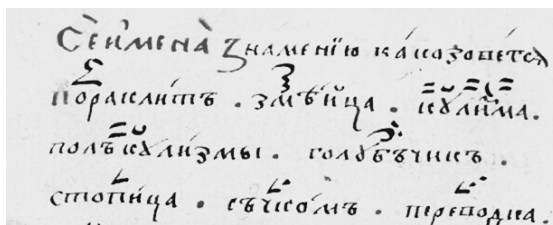

Марія Качмар

АЗБУКА КУЛИЗМЯНОГО ІРМОЛОГІОНУ XVI ст.

Історія музичної нотації має кілька етапів розвитку, одним з яких є теоретичне узагальнення, що спричинило появу посібників з навчання співу, з невмами зокрема. Такі теоретичні праці називали *Азбуки*, з кулизмяною (знаменною) нотацією вони з'являються у рукописах XV–XVI ст. Доступність джерел в електронній версії дає можливість розглядати особливості цих рукописів та виявляти певні закономірності у значно коротший термін. Так, розміщення Лаврівського невменного ірмологіону XVI ст.¹ на сайті Варшавської бібліотеки² привело до опрацювання теоретичної частини, яка отримала назву “перечислення”. Д. Шабалін у своїй праці³ зібрав слов'янські азбуки різних століть і довірив їх поколінню науковців, які розглядатимуть питання послідовності знаків у них, збереження одних знаків та заміну інших. Впорядкування невм у певній послідовності є відображенням орієнтації в основних знаках, характерних для певної епохи.

Азбука «Се имена знаменію како зоветса», розміщена на аркушах 258 зв.–259, є зразком азбуки-переліки (перечислення), які є одним з перших теоретичних посібників з музичної грамоти, що містять простий перелік найменувань основних невм⁴.

Подібний перелік знаків трапляється в окремому розділі візантійських посібників – *пападиків*⁵. Азбуки-переліки до реформи співу відображали “познаковий” принцип розспіву (як і у візантійській нотації), тобто не позначали групи знаків, які відображають поспівки⁶. Та азбуки-переліки є теж частиною вивчення та засвоєння

¹ Вперше цю пам'ятку описав Юрій Ясіновський. Ю. Ясіновський. Українські та білоруські кулизмяні пам'ятки XVI століття // *Καλοφωνία*, 5. Львів, 2010. С. 341–342.

² <https://polona.pl/item/irmologion,MjQzNDI5MTk/5/#info:metadata>

³ Д. Шабалін. *Певческие азбуки Древней Руси*. Кемерово, 1991, с. 21. Термін азбуки трапляється у рукописах XVIII ст.

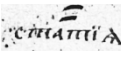
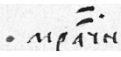
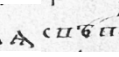
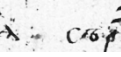
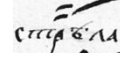
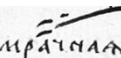
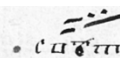
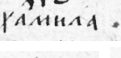
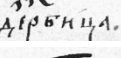
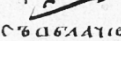
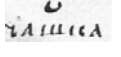
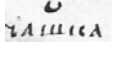
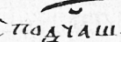
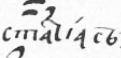
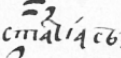
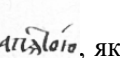

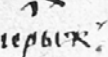
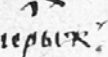

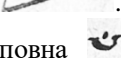

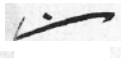
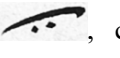

⁴ Наступним етапом є азбуки, де є пояснення до кожної невми, зокрема відома Азбука Мезенця. З. Гусейнова. «Извещение» Александра Мезенца и теория музыки XVII века...

⁵ І. Міщенко. Великі групи знаків та їх місце в калофонічній стихирі Претворення Протопλὼν τῆν Ἀνάστασιν // Студії мистецтвознавчі: Театр. Музика. Кіно. № 1 (45), Київ: НАНУ, ІМФЕ 2014, с. 14–28.

⁶ З. Гусейнова. «Извещение» Александра Мезенца, 1995, с. 5; За теорією поспівок, є певні графічні пари знаків, які при транскрипції різняться напівами в залежності від гласу, див. А. Кручиніна. Попевка знаменного роспева в русской музыкальной теории XVII века // *Певческое наследие Древней Руси (история, теория, эстетика)*. Санкт-Петербург, 2002, с. 46–150; з іншого боку, є сімейства поспівок, які подібні за кадансами; М. Velimirovich. *Russian Musical Azbuki: A Turning Point in the History of Slavonic Chant* // *The Study of Medieval Chant: Paths and Bridges, East and West*. Woodbridge : Boydell, 2001, p. 264.

піснеспівів кулизмяної (знаменної) безпомітної нотації. В азбуці Лаврівського рукопису подано 68 невм, тобто основні, необхідні для вивчення рукописного репертуару. Такий порядок знаків близький до змісту інших азбук (див. згадану працю Д. Шабаліна). Зміст знаків характерний для азбук XV–XVI ст.: спочатку розташовані паракліт, кулизма, тоді прості знаки: стопиця, крюки, скамейца, стріла, статья, дуда, фіта (з XV до XVII ст. знаки розташовувалися за сімействами⁷), хоч і є непослідовність чи повторюваність окремих знаків. Очевидно, що в процесі співу з рукопису інші знаки впізнавалися і засвоювалися за аналогією.

Азбуки у XIX–XX ст. розпочали досліджувати В. Металлов, С. Смоленський, Е. Кошмідер, І. Гарднер М. Бражников⁸, З. Гусейнова та ін. На сьогодні найбільш ґрунтовною є німецькомовна праця Константина Флороса⁹.

Збереглися в азбуці такі знаки, як паракліт , ключ , дуда , зміїца , кобила , які не мають додаткових знаків, тоді як для знаків статті , мрачица , свѣтлиця , свѣтогоч , стріли , мрачица , свѣтлиця , хаміли і дербиці, , , додатковими можуть бути облячко , чашка , , зап'ята , , які подані і як окремі знаки (крім облячка і очка). Зап'ята входить в такі знаки: голубчик , хамілу і дербицю (див. вище), з крижем , . Стопиця входить в окреме сімейство, а також в графіку переводки і челюстки . Чашка входить в півкулизи , хамілу, підчашіє. Крюк є у сімействі, а також є частиною знаків два в челну , сороча нога . Очко не є окремим знаком, але входить в інші: стопиця з очком , чашка повна , крюк мрачний , скамейца , стріли , голубчик, різновиди палки . Палка є окремою групою і як складова дербиці.

⁷ М. Бражников виділив 21 сімейство: статті, крюки, стопиці, палки, чашки, стріли і т.д.

⁸ М. Бражников пише про те, що могли азбуки фіксувати ті знаки, які вже вийшли з ужитку в самому рукописі. Окремі знаки могли зберігати графічне зображення з іншою назвою. В азбуках XVI ст. перелік знаків значно більший, оскільки більш виразною стала ієрархія знаків: простий, мрачний, світлий. Бражников М. В. *Теория древнерусской музыки (по рукописным материалам XV–XVIII веков)*. Ленинград, 1972, с. 58, 72; М. Качмар. Кулизьманий ірмологіон: Азбука півчих знаків // *Перемиські Архiepархіальні Відомості*, 2017, ч. 24. С. 368–381.

⁹ С. Floros. *Universale Neumenkunde*, Bd. 3. : Die byzantinischen, slavischen und gregorianischen Tonfiguren und Formeln : Dokumentation. Kassel ; Wilhelmshöhe : Bärenreiter-Antiquariat, 1970, 376 S. (з порівняннями та поясненнями візантійських і слов'янських невм).

Така азбука є своєрідним словником неврм. Розглянемо значення окремих знаків детальніше, послуговуючись працею К. Флороса¹⁰.

Паракліт у візантійській і слов'янській нотаціях зберіг і графічну форму, і значення – на початку фрази чи напіву, відповідає половинній тривалості (у слов'янській нотації).

Зміїца – розспів від 4 і більше звуків.

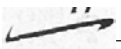

Кулизма – каденційна поспівка, залежно від гласу, похідна півкулизми.

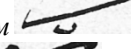

Голубчик – у цьому рукописі виписана неповна назва, адже знак відповідає графічно голубчику борзому, який був поширений, на відміну від голубчика тихого.

Має значення кроку догори .

Стопиця , *стопиця з очком*, *переводка* (в основі стопиця з додатковими знаками) – це знаки речитативного характеру, звуки яких використовуються в неакцентованих складах. На практиці ці знаки відповідають рівному кроку, кроку *вверх* (переводка) або кроку *вниз* (стопиця з очком). Переводка може вживатися між складами і фразами – звідки і назва. Такий хід мелодії подібний до голубчика і скамейці.

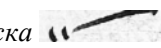
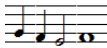
Чашка і *чашка полная* (польная) слов'янської нотації використовується як самостійний знак, що означає крок вниз , і додано перед цим кроком половинку в чашці повній. Похідний знак – *підчашие*.

Сімейство *крюків* – шість графічних знаків. Крюк позначає тон на акцентованому складі в середині мотиву, фрази. Рідко вживається *крюк тресвітлий* (означає високий тон у звукоряді, позначався і сорочою ногою, див. нижче).

За тривалістю переважно половинка. *Крюк с подчашием* має значення кроку вниз половинними тривалостями. *Крюк з облачком* – хід вниз чвертками.

Скамейка і *с подчашием* – у пізніших рукописах назва *скамеица*, її значення близьке до голубчика борзого. Переважно використовується на високих звуках. *Подчашие* свідчить про крок донизу після кроку догори.

Сімейство *стріл* – вісім графічних знаків, загальною тривалістю ціла нота, яка може виражатися або через чотири чвертки посередині діапазону звуків напіву. Додаткові знаки змінюють кількість кроків та тривалості звуків. Стріли виписані майже у всіх різновидах: проста, мрачна, світлая, с облачком, с подчашием, поводная, поездная, громная.

Тряска – комбінація звуків . Цей знак є складений, містить сложитія і частину стріли, тобто крок вниз і опісля крок догори. Записана в азбуці двічі.

¹⁰ С. Floros. Universale Neumenkunde : Entzifferung der ältesten byzantinischen Neumenschriften und der altslavischen sematischen Notation : das modale System der byzantinischen Kirchenmusik, Bd. 1, Kassel ; Wilhelmshöhe : Bärenreiter-Antiquariat, 1970. 391 S.

Сімейство *статтей* – за тривалістю цілої ноти, може бути заключним тоном фрази, піснеспіву. Додаткові точки визначають висоту *строки*. *Стаття с рогом* ще має назву *стаття мала закрита* і складається із статті і палки, мелодично – . За другим разом записана у азбуці як *закрита*, але то вже *велика* – оскільки має крапку.

Палка – три знаки, означає пониження інтонації. За тривалістю половинка.

Криж – в азбуці позначення містить запяту і криж, що свідчить про найнижчий звук піснеспіву, або нижчий за тон попереднього звуку, за тривалістю ціла нота.

Челюстка – рідкісний знак, наприкінці мелодичного звороту. Графічно складений з двох знаків – столиця і запята. За тривалістю – ціла нота.

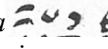
Хаміла – знак між словами, складами, фразами, а також для каденцій . Назва подібна до грецької хаміле, але не за значенням і графікою, бо за графікою – це два апострофи з клязмою, чи слов'янськими знаками – дві запяті з чашкою.

Дербиця – складений знак, дві запяті з палкою, мають значення поступового ходу догори чотирма звуками, чвертками.

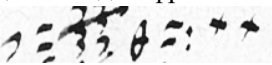
Сложитія – як окремий знак, сложитіє з запятою. Графічно подібний до візантійського знаку піасма. Означає низхідний крок. А опісля у азбуці повторно записана тряска.

До знаків, що рідко трапляються у піснеспівах, відносять дуду і німку, які в цій азбуці записані перед фітою. *Дуда* і *німка* записуються в азбуках поруч.

Наступні знаки – *фіти* , які мали окремий розспів (т. зв. розвод), залежно від гласу, тобто в контексті розспіву, відображаючи складність напіву. Фіти переважно є комбінацією знаків, і від того, які знаки їх оточують, формулюється і назва – мрачна і світла (наявність біля знаку певного роду статті), зільная (наявність ріжка), двочелная і громогласная (знак два в челну), тристрільная (наявність знаку стріли, три рази). Сложитіє, очевидно, замінило знак статті у фіті світлій, просто фіти (обичні) містять тільки фіту і статтю. Знак фіти в середині її різновидів свідчить про спільне ядро, навколо якого знаходився розспів. Фіти в азбуці чергуються з такими рідкісними знаками як *сороча нога* (означає найвищий знак піснеспіву),

ключ , *мечик* , *перев'язка* . Тоді знову фіта, і знаки – запята (половинка крок вниз залежно від попереднього і наступного знаку), стаття с запятою (крок вниз), два в челну (звуками подібний до хаміле). Після ряду

фіт йде *паук* , який має розспів , а також різновиди малий і великий (зі статтею закритою). Завершується великою закритою статтею , німкою з фітою , знаком со стрелою , який містить стрілу,

зап'яту і палку воздернутую (це очевидно фрагмент знаку-поспівки *скачок*), далі – *кобила* (див. вище) і *хабува* (також з особливими розп'явами).

Отже, за допомогою азбуки вивчалися знаки, які могли співатися послідовно – "знак за знаком", або відповідно до контексту групи знаків – поспівок (т. зв. кокиз) – видозмінюватися в мелодичній лінії з піснеспівів певного гласу. Вивчення цих знаків, виявлення їх у рукописі дає можливість дослідити їх значення, визначити характер мелодичної лінії та розглянути особливості їх використання у рукописах певного століття.

